

підставу говорити про вплив природних умов на роль мисливства і характер тваринництва. Водночас у племен черняхівської культури, які жили в тих же природних умовах, що й зарубинецькі та ранньослов'янські спостерігаються деякі відмінності щодо питомої ваги об'єктів полювання, напряду розвитку тваринництва, розведення окремих сільськогосподарських видів. Очевидно, це залежало від іншого способу господарювання у черняхівців порівняно з зарубинцями і ранніми слов'янами.

¹ *Белан Н. Г.* Фауна зарубинецьких поселень Каневщини.— Природная обстановка и фауны прошлого, 1975, вып. 9.

² *Пидоплічко І. Г.* Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, 1956, вып. 2; *Цалкин В. И.* Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке.— МИА, 1966, № 135.

³ *Цалкин В. И.* Животноводство и охота племен...

⁴ *Цалкин В. И.* Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ.— СА, 1969 № 4.

⁵ *Цалкин В. И.* Животноводство и охота племен...; *Тимченко Н. Г.* К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). К., 1972.

⁶ Класифікація В. О. Вітта. Див.: *Витт В. О.* Лошади Пазырыкских курганов.— СА, 1952, т. 16.

⁷ Градація за О. О. Браунером. Див.: *Браунер А. А.* Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений. Одесса, Изд-во Южнорусского общества Печатного Дела, 1916.

⁸ *Паавер К. Л.* Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Восточной Прибалтики в голоцене. Таллин, Изд-во АН Эст.ССР, 1965; *Цалкин В. И.* Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970.

⁹ *Тимченко Н. Г.* К вопросу об охоте в I тысячелетии н. э. на Воляни.— Природная обстановка и фауны прошлого, 1973, вып. 7.

Н. Г. БЕЛАН

К истории охоты и животноводства у племен Правобережной Украины в I тысячелетии н. э.

Резюме

В статье приведены результаты изучения 17,5 тысяч костей млекопитающих из 23 поселений, относящихся к ряду культур: зарубинецкой, Лукашевка-Поянешти, ранних славян (данные автора) и черняховской (по данным И. Г. Пидоплічко, В. И. Цалкина). На рубеже нашей эры и в VI—VIII ст. н. э. охоте уделялось значительное внимание, дикие животные составляли от 14,4% до 36% особей, причем в Среднем Поднепровье их относительное количество было выше, чем в Среднем Поднестровье. В поселениях черняховской культуры охота играла незначительную роль. У всех племен домашний бык занимал ведущее положение. Наименьшим количеством костных остатков представлена лошадь, однако на рубеже эры ее мясо, по-видимому, еще широко употреблялось в пищу. Из перечисленных племен по удельному весу объектов охоты, направленности животноводства, по отдельным сельскохозяйственным видам, в первую очередь таким, как домашний бык и свинья, четко выделяются черняховские племена.

В. О. ХАРЛАМОВ

Київська садиба X ст. (За матеріалами розкопок Подолу)

В результаті археологічних досліджень стародавнього Києва останніх років, здійснених Київською постійно діючою експедицією, нагромаджено великий матеріал, зокрема в галузі давньоруського дерев'яного будівництва. Нові відкриття дають можливість переглянути існуючі в науці погляди на київську дерев'яну архітектуру, більш детально простежити складний шлях розвитку давньоруської дерев'яної архітектури.

Питання про характер домобудівництва та про основний тип житла стародавнього Києва довгий час лишалося найменш розробленим і

найбільш спірним. Ще до широких археологічних досліджень намітилось кілька напрямів в його розробці, відповідно до різних категорій джерел. Уявлення про давньоруське житло складалось на основі літературних, головним чином літописних відомостей¹, які були недостатніми для відтворення вигляду забудови давньоруських міст і в даному випадку Києва. Зокрема, таке джерело, як билини, незважаючи на яскраво-художні деталі, містило не завжди вірогідні дані². Згодом дослідники звернулись до етнографічного матеріалу, аналіз якого давав багато цінних спостережень щодо характеру дерев'яної архітектури³. Однак історична вірогідність висновків цих досліджень також лишалась недостатньо обгрунтованою.

Отже, для того, щоб скласти об'єктивне уявлення про давньоруське житло, необхідно було мати конкретний документований матеріал. Таку можливість дає археологія. На підставі археологічних даних можна судити про план будови, що, як відомо, визначає тип житла, його розміри, характер планування тощо. Коли нижні частини будівель добре збережені, можна простежити й конструктивні особливості. Житлове та господарське будівництво свідчить також про рівень розвитку продуктивних сил, що в свою чергу допомагає розкрити соціальні відносини в суспільстві.

Використання археологічного матеріалу як історичного джерела визначило новий період у вивченні питання про характер домобудівництва стародавнього Києва. Правда, археологічний метод спочатку застосовувався як допоміжний поряд з етнографічним та ретроспективним підходом до цього питання.

В археологічній, історичній і мистецтвознавчій літературі традиційною є думка, що в той час, як для міст Полісся характерні зрубні наземні будинки, основним типом масової забудови міст Лісостепу слід вважати землянкові та напівземлянкові житла глинобитних конструкцій⁴. В результаті численні залишки споруд, відкритих під час розкопок у Києві, інтерпретувались як напівземлянкові. Над заглибленою частиною таких жител підносились глинобитні стіни, дерев'яний каркас яких складався з кількох вертикальних стовпів, вритих в землю і з'єднаних між собою нечисленними дерев'яними перев'язами, переплетеними тонким гіллям⁵. Цей висновок, що належить М. К. Каргеру, широко увійшов у літературу і сприймався як канон для рядового київського житла. Дещо іншої думки про характер масової забудови стародавнього Києва дотримувалась Г. Ф. Корзухіна. Вона, користуючись відомостями О. О. Спіцина, занотованими з щоденника першого дослідника київських жител В. В. Хвойка, прийшла до висновку, що основним типом житла на території, суміжній з Десятинною церквою, були одно- та двоповерхові дерев'яні будівлі, стіни яких складені з дерев'яних колод чи плах⁶. Цей висновок, який ґрунтується на спостереженнях В. В. Хвойка, не дістав схвалення М. К. Каргера. Останній відзначив, що Г. Ф. Корзухіна, запропонувавши «безпрецедентний в історії світової архітектури тип двоповерхових київських жител, внесла в це питання лише додаткову плутанину»⁷.

В характеристиці давньоруських будівель Києва деякі дослідники застосовували тільки археологічні матеріали, не залучаючи даних літературного, фольклорного та ретроспективного аналізу. В результаті склалась помилкова картина характеру забудови міста, що призвело до виникнення так званої теорії палаців та землянок, не раз критикованої істориками архітектури⁸.

У 50-х роках ХХ ст. археологічні дослідження багатьох давньоруських міст південної та південно-західної Русі показали, що висновок про глинобитні напівземлянки як основний тип жител південноруських міст викликає заперечення⁹. За В. К. Гончаровим, точка зору деяких дослідників, які вважають землянки основним типом жител у Подніп-

ров'ї, є помилковою. Дослідження ряду міст Київської Русі, здійснені на великій площі, показують, що вони були забудовані рубаними наземними дерев'яними житлами¹⁰.

Результати розкопок В. А. Богусевича в Києві привели до висновку, що відкриті ним зрубні будівлі істотно доповнюють і змінюють наше уявлення про характер жител Києва домонгольського часу¹¹. Ця думка спочатку викликала заперечення редакційної колегії «Кратких сообщений ИИМК», але була підтримана М. М. Тихомировим. Він писав: «Загальний висновок В. А. Богусевича, що напівземлянки були результатом лише тимчасових скрутних обставин, як, наприклад, військовий розгром, пожежі та інші лиха, здається мені більш слушним, ніж категорична думка про суцільне плавання напівземлянок на Київській землі. Вже дуже бідним і жалюгідним виглядає Київ, суперник Константинополя, зі своїми напівземлянками»¹².

У капітальній праці М. К. Каргера «Древний Киев», де зібрані майже всі матеріали про київські житла, знову порушується питання про характер його масової забудови. Не погоджуючись з названими дослідниками, він в ще більш категоричній формі висловився на користь характерного для Південної Русі типу жител з глинобитними стінами на дерев'яному каркасі¹³. Що ж до спостережень В. А. Богусевича про наявність зрубних будівель на Подолі, то М. К. Каргер вважає, що необхідно з усією рішучістю відхилити цей аргумент до часу організації серйозних наукових розкопок в цьому районі міста.

В останні роки питання масової міської забудови стародавнього Києва неодноразово торкався П. П. Толочко. На основі аналізу літописних і археологічних даних він вказує на співіснування в Києві двох основних типів жител — наземних зрубних і будівель стовпової конструкції з заглибленою нижньою частиною¹⁴.

Нові факти дали розкопки Подолу в 1972—1975 рр.¹⁵, в результаті яких було виявлено численні дерев'яні будівлі житлового, господарського та виробничого призначення. Виходячи з широкого застосування дерева в спорудах досліджуваного району Києва, можна вважати, що цей будівельний матеріал був дешевим, доступним для всіх верств місцевого населення. Перевага віддавалась хвойним породам, які поєднують в собі смолистість, щільність деревини, властивість відносно легко розколюватись по шарах при виготовленні дощок і, нарешті, не мають дупел (що характерно навіть для багатовікових представників цих порід)¹⁶. Матеріалом для будівництва подільських зрубів IX—XIII ст. в основному була сосна. Дуб використовувався для виготовлення деяких конструктивних елементів (як, наприклад, переводини підлоги), а також архітектурних деталей — балясин, наличників тощо.

Неабияке значення для забудови Подолу мали його топографічне розташування та рельєф місцевості. Утворюючи поселення, люди передусім підкорялись об'єктивним закономірностям процесів економічного розвитку, але в той же час мусили рахуватись з особливостями географічного середовища. При цьому вони використовували сприятливі умови і, долаючи перешкоди, перетворювали в міру своїх сил природне оточення.

Територія Подолу, розташована під київськими горами, обмежувалась з півдня, південно-західного та західного боку Дитинкою, Киселівкою, Щековицею, зі сходу — береговою лінією Дніпра, а з північного заходу була укріплена валом і частоколом. На подільській території стародавній Київ мав першокласну річкову гавань в гирлі річки Почайни. В неї могли заходити не лише поодинокі купецькі судна, а цілі торгові флотилії. Не випадково головний київський торг був на Подолі, поблизу Почайни. Все це дає досить виразне уявлення про значення і роль досліджуваного району як торгово-ремісничого посаду в житті міста. Недругорядне значення для забудови та планування Подолу мали і

невеликі річки, що впадали в Дніпро (Глибочиця, Киянка, Юрковиця тощо). Вони створювали досить складний рельєф місцевості. Поділ заселяли в основному ремісники і торговці. Наявність струмків та річок була дуже зручною для ремісників багатьох фахів. До нашого часу збереглися давні назви урочищ Подолу — Гончарі та Кожум'яки, що вказують на існування тут у давнину таких ремесел, як гончарство та виробка і оздоблення шкіри.

Розкопки, проведені на великій площі, дали змогу виявити кілька подільських садиб, оточених з усіх боків парканами з товстих соснових та дубових дощок. Садиба — це огорожена парканом територія з усім комплексом житлових та господарських будівель. Виявлення садибно-забудови є дуже важливим фактом, який підводить ризик в полеміці про основну планувальну структуру стародавнього Києва. Наявність садибно-дворової забудови підтверджується також писемними джерелами. Сторінки літопису містять велику кількість свідчень про розташовані майже у всіх частинах міста двори князів, бояр та воевод. Про те, що замкнуті подвір'я — садиби характерні були й для нижчих верств давньокиївського населення, свідчить літописна стаття 1140 року: «Понде Всеволодь Ольгович из Вышегорода къ Киеву, изрядивь полкы, и нача зажигати двори, иже суть передь городомъ в Копыревь конци»¹⁷.

Як показали розкопки, межі цих садиб окреслювались з самого початку забудови ділянки і лишались незмінними протягом довгого часу. Поновлені після пожеж і повеней паркани проходили по старих місцях з віку в вік, з ярусу в ярус, що дає підстави для висновку про містобудівні основи та про вже сформовану планувальну структуру Подолу з початку його заселення. На кожному будівельному горизонті простежується закономірність в розміщенні споруд; житлові будівки звичайно стоять на деякій віддалі від хлівів та комор, але, як і вони, завжди вздовж парканів. Центральна частина садиб була вільна від будівель. Якщо межі садиби лишались незмінними, то цього не можна сказати про забудову. В наступні роки будівлі, їх кількість змінювалась досить часто. Минав час, приходили нові господарі, старіли та псувались приміщення, завдавали руйнувань пожежі, повені. Все це відбивалось на забудові та плануванні садиби. На кожному період її існування планувальне рішення було своєрідним і залежало від господарських потреб та соціального стану власника. Забудова кожного періоду мала свій неповторний вигляд. У своїй роботі над реконструкцією садиби ми зупинилися на одному етапі її життя, вибравши для цього горизонт з найкраще збереженими залишками будівель.

Обраний нами для реконструкції об'єкт був відкритий на території старого Житнього базару в 1973 р. (рис. 1). Це невелика садиба площею близько 250 м². З трьох боків — південно-західного, північно-східного та південного вона межує з іншими садибами, а з південно-східного виходить до невеликої річки, що протікала під Замковою горою в напрямку до Дніпра. Це зумовило трапецієподібний план садиби. В'їзні ворота розміщувалися з боку вулиці, яка утворювалась південно-східною стороною паркана з одного боку та береговою лінією річки — з другого. На плані садиби представлені залишки двох будівель X ст.¹⁸, розташованих вздовж паркана. Вони орієнтовані кутами за сторонами світу. Головні фасади зрубів були розгорнуті всередину садиби. Центральна частина її лишалась вільною від забудови. Наявність вільної площі могла бути пов'язана з якоюсь виробничою діяльністю господаря садиби. Тут могли також складати запаси дров та сіна або влаштувати для коней стійло легкої конструкції. Від воріт через подвір'я був зроблений настил з дощок, який зв'язував зруби між собою.

Садиба становила невеликий житлово-господарський комплекс.

Першою будівлею, виявленою на її площі, був житловий зруб № 8 (рис. 2), який являв собою двокамерну споруду, де більша камера мала розміри 465×475 см, менша — 465×205 см. Він складений з щільно притесаних соснових колод діаметром до 23 см, стики яких були прокладені мохом. Для цього зрубу характерна техніка рубки «в обло». Однією з конструктивних його особливостей є те, що менша камера (сіни) не мала двох нижніх вінець, як більша, а починалась з третього,

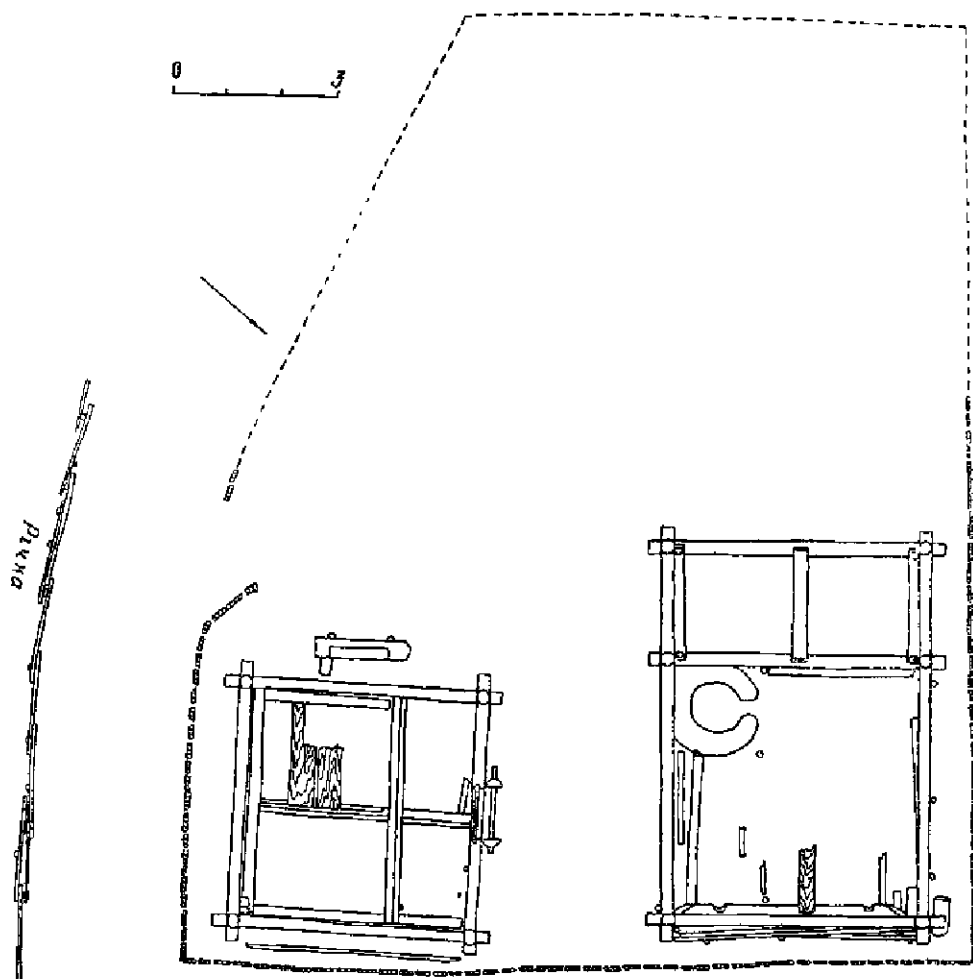

Рис. 1. План залишків садиби.

спільного для всієї будівлі¹⁹. Під зовнішніми кутами сіней стояли опорні стовпи, на які й спирались консольно випущені колоди третього вінця більшої камери. На рівні третього вінця була розташована підлога, про що свідчать як її поперечні лаги, врубані «глухою врубкою» в меншій камері, так і залишки мостин, виявлені в зрубі. Підлога являла собою щільний настил з колотих соснових дошок. У великій камері вона настелялась по переводинах, які лежали на землі і не врубались в стіни. Цікаво відзначити, що за одну з лаг-переводин правив конструктивний елемент фронтона — «самець», вдруге використаний в конструкції підлоги. Розташування переводин, а також знайдені *in situ* мостини дають можливість з належною точністю визначити місце входу в зруб № 8. Він був у південно-східній стіні, причому двері відкривались всередину (інакше, в разі снігового заносу, не можна вийти).

Двері з сіней в будівлю, за етнографічними даними, як правило, відкриваються назовні, щоб у приміщенні залишалось більше місця і легше можна було покинути його під час пожежі²⁰.

У південно-західному куті більшої камери виявлено глинобитну варисту піч, споруджену за допомогою дерев'яного каркасу, сліди яко-

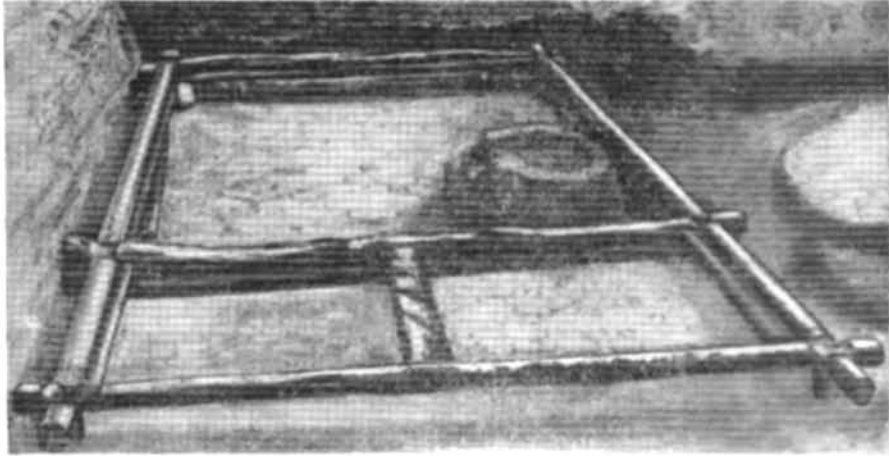

Рис. 2. Залишки житлової будівлі.

Рис. 3. Житло, виявлене на вул. Житомирській, 14.

го помітні на внутрішніх частинах стін. Розміри топкової камери — 90×80 см. Челюсті печі обернені в бік північно-західної стіни²¹. Черінь лежав на вимостці з шматків тонкої, до 2,5 см, плінфи. Піч стояла на глинобитному опічку, який огороджувався дошками, покладеними на ребро та заклиненними дубовими кілочками. Опічок був більше печі, завдяки чому утворювалась площа біля топкового отвору. Дим, який

виходив з нього, виводився димарем, що являв собою прямий дерев'яний короб, обмазаний зсередини глиною. Димарем могла бути також глиняна труба. Така труба прямокутної форми знайдена в трикамерному житлі на Подолі²². Припущення про наявність димарів підтверджується достатньо вірогідними матеріалами з розкопок Києва та

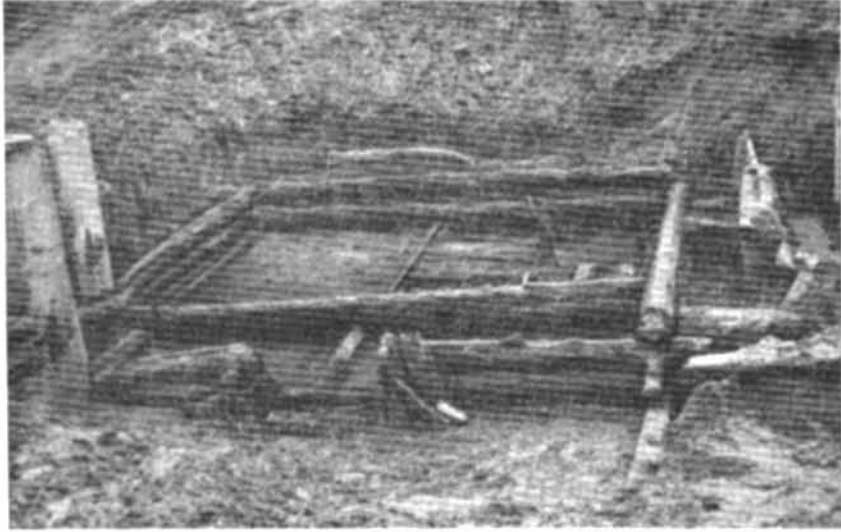

Рис. 4. Залишки господарської будівлі.

інших міст Київської Русі²³. Так, дерев'яна зрубна будівля, розкопана П. П. Толочком і В. Д. Дяденком в Києві на вул. Житомирській, 14 (рис. 3), мала димар, складений з сирцевої плінфи. На даху він міг завершуватись димником.

Конструкція даху—посліжна, з тесовим покриттям. На це вказує цілий комплекс конструктивних елементів даху, відкритих під час розкопок. До них належать: «самець» — деталь рубленого фронтона, «куриця» — гак, виготовлений з кореневища дерева, для підтримки нижніх частин даху, «пичилина» — різна дошка, яка закриває виступаючі торці сліг, та ін. Покрівля складається з дошок, які лежали «в два теси», так що в нижньому ряду щілини між ними перекривались верхнім рядом. Таке покриття має господарська будівля 12 А, виявлена в ході подільських розкопок на садибі «В». Про на-

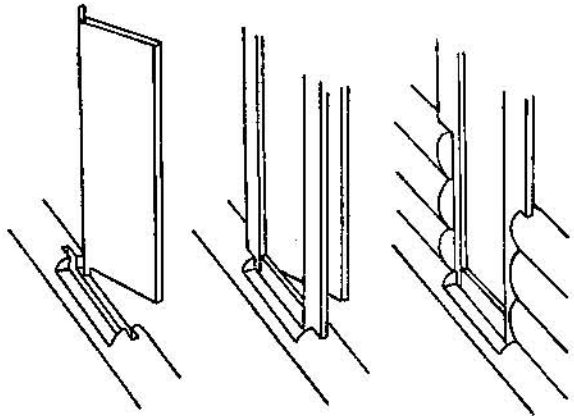

Рис. 5. Конструкція дверного проїзду.

хил даху свідчить «самець» зрубу, знайдений в зрубі № 8. Як він показує, дах цієї будівлі був не дуже крутий — менше 45°. Такий нахил надавався тоді, коли покриття було повноцінним, а саме — з прокладкою тесу шарами бересту (або корою ялини).

З південно-східного боку зрубу № 8 на відстані 340 см від нього виявлено господарський зруб № 7 (рис. 4). Його розміри — 430 × 430 см за осями замків. Складений він із соснових колод діаметром

20—22 см. Орієнтація — кутами за сторонами світу. Зруб зберігся на висоту чотирьох вінець. У північно-західній його стіні був вхід у вигляді неширокого (75 см) прорізу. Торці колод, які утворюють проріз, мають вибірку шпунта — 4 см, в який заходила ободверина і скріплювала собою роз'єднані отвором колоди стіни. Кінці ободверини міцно врубувались у верхню та нижню колоди. Поріг утворювався тією колодою вінцевої стіни, вище якої починався проріз. Для цього в колоді вирубалась чверть, в якій видовбувалось гніздо для шипа дверного полотна. Така конструкція дверей (беззавісна) представле-

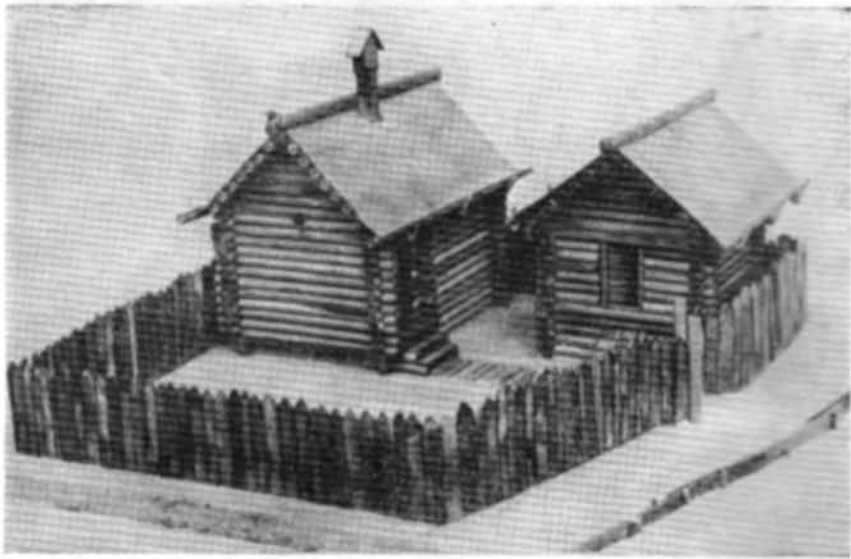

Рис. 6. Реконструкція садиби (фото з макета, виготовленого автором).

на на рис. 5. Перед входом з двох боків зовнішньої сторони зрубу вкопано два кантовані обаполи з видовбаними на рівні другого вінця наскрізними отворами, в які пропущено дерев'яний брус товщиною 8 см. Будівля мала підлогу, яка являла собою щільний настил з колотих соснових дощок шириною 40—45 см, укладених на трьох лагах-переводинах. Заповнення зрубу — звичайний перегній, в структурі якого траплялись шкаралупа лісових горіхів, а також зерна проса.

Характер заповнення зрубу № 7 і ряд конструктивних особливостей, в першу чергу влаштування біля входу системи засувок, свідчать, що використовувався він як хлів для свиней. Можна припустити, що висота хліва — 8—9 вінців, тобто приблизно 150—170 см. Посередині південно-західної стінки, з її зовнішнього боку, на відстані 40 см лежала вище верхнього вінця колода діаметром 30 см та 150 см завдовжки. В ній є вирубка чверті — 90×13 см. Колода з південно-західного боку закріплена двома забитими в землю дубовими кілками. Ця конструкція становить нижню опорну частину пандусу — східців, що вели на другий ярус будівлі. Аналогічний пандус виявлено в зрубі № 3 садиби «А». Будівля № 7 являє собою зруб на підкліті, де підкліт, перший ярус, використано як хлів для свиней, а другий — як холодна комора для зберігання зерна та продуктів.

Відкриті основи комплексу житла та кліті не дають підстав твердити, що вони були з'єднані галереями.

Досліджений вище археологічний матеріал дав змогу підійти до

питання реконструкції жител Подолу за допомогою архітектурного моделювання (рис. 6), щоб скласти наочне уявлення про те, як виглядали будівлі стародавнього Києва домонгольського часу²⁴.

¹ *Забелин И. Е.* Черты самобытности в древнерусском зодчестве. М., 1900.

² *Суслов В. В.* Русское зодчество по преданиям народной старины. Спб., 1911; *Шамбинаго С.* Древнерусское жилище по былинам. М., 1900.

³ *Блоккист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов.— Восточнославянский этнографический сборник, 1956, т. 31; *Красовский М.* Курс истории русской архитектуры, часть 1. Деревянное зодчество. Пг., 1916.

⁴ *Каргер М. К.* Жилище Киевской земли.— Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 год. Отдел истории и философии АН СССР, 1947, с. 84—85.

⁵ *Каргер М. К.* Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1958, с. 350.

⁶ *Корзухина Г. Ф.* Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве.— СА, 1956, 24, с. 318—342.

⁷ *Каргер М. К.* Древний Киев, с. 286.

⁸ *Асеев Ю. С.* Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969, с. 46; *Таранущенко С. А.* Давнє поліське житло.— «Народна творчість та етнографія», 1969, № 1, с. 23.

⁹ *Старчук І. Д.* Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр.— АП, 1951, т. 1, с. 385; *Кучера М. П.* Древний Пліснеск.— АП, 1962, т. 12.

¹⁰ *Гончаров В. К.* Райковецкое феодальное городище XI—XIII вв.— Вестник АН УССР, 1948, № 7, с. 50.

¹¹ *Богусевич В. А.* Розкопки на горі Киселівці.— АП, 1953, т. 3, с. 69.

¹² *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. М., 1956, с. 144.

¹³ *Каргер М. К.* Древний Киев.

¹⁴ *Толочко П. П.* Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970.

¹⁵ *Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. А., Сагайдак М. А.* Раскопки Киевского Подола.— Археологические открытия 1973 г., с. 352—353; *Толочко П. П.* и др. Киевская экспедиция.— Археологические открытия 1974 г., с. 364—365; *Толочко П. П., Гупало К. М.* Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 40; *Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О.* Розкопки Києвоподолу в 1973 році.— Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976.

¹⁶ *Красовский М.* Вказ. праця, с. 6.

¹⁷ Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 302.

¹⁸ *Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О.* Розкопки Києвоподолу в 1973 році.

¹⁹ *Харламов В. О.* Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу IX—XIII ст.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976.

²⁰ *Засурцев П. Н.* Усадьбы и постройки древнего Новгорода.— МИА, 1963, № 123, с. 42.

²¹ *Спегальский Ю. П.* Жилище северо-западной Руси IX—XIII вв. Л., 1972, с. 66.

²² *Богусевич В. А.* Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.— Археологія, 1954, т. 9, с. 49.

²³ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище.— САМ, 1975, вып. Е1—32, с. 156.

²⁴ Відомі також дослідження регіонального характеру, присвячені реконструкціям жител окремих земель та районів Давньої Русі. Див.: *Засурцев П. Н., Чистяков Г. П., Борисевич Г. В., Тюрин В. П.* Архитектурная реконструкция новгородской усадьбы середины XIII века.— Новгородский исторический сборник, 1961, вып. 10; *Засурцев П. Н., Чистяков Г. П., Борисевич Г. В.* Опыт реконструкции деревянной жилой застройки древнего Новгорода.— Архитектурное наследство, 1963, вып. 15; *Спегальский Ю. П.* Жилище северо-западной Руси IX—XIII вв. Л., 1972.

В. А. ХАРЛАМОВ

Киевская усадьба X века

(По материалам раскопок Подола)

Резюме

В результате раскопок последних лет на Подоле в Киеве обнаружены многочисленные деревянные постройки жилого, хозяйственного, производственного назначения. Они входили в состав усадеб, окруженных со всех сторон дощатыми заборами. Остатки одной из них были приняты за основу архитектурной реконструкции ее первоначального вида. Эта усадьба представляла собой небольшой жилищно-хозяйственный комплекс.

Жилая постройка — двухкамерная клеть («пятистенок») — состояла из большой, жилой камеры с круглой глинобитной печью и меньшей — сеней. Хозяйственное постро-

ение (сруб на подклете) имело два яруса: первый использовался как хлев для скота, а второй, куда вел пандус, служил холодной клетью для хранения зерна и продуктов.

В статье детально разобраны конструктивные особенности каждой постройки. Исползованный археологический материал позволил попытаться подойти к вопросу реконструкции жилищ Подола при помощи архитектурного моделирования и таким образом дать представление о том, как выглядели строения древнего Киева домонгольского времени.

О. Р. ТИЩЕНКО

Походження поліхромних керамічних рельєфів зі Стариці та Дмитрова

Кахлеві полив'яні рельєфні «Розп'яття»¹ та таке ж кругле панно «Георгій Зміборець» на зовнішніх стінах Успенського собору в м. Дмитрові, як і вишукані «Розп'яття» з м. Стариці², ще й досі належать до загадкових пам'яток в історії російського мистецтва. Протягом останнього півстоліття чимало дослідників зверталося до цих пам'яток³, але питання про їх походження і досі залишаються нез'ясованими.

Старицьке «Розп'яття» (рис. 1) датоване досить точно (1558 — 1561 рр.). Що ж до дмитровських рельєфів, то різні дослідники датують їх у досить широких межах: від середини XIV до XVI ст. включно⁴. Найімовірнішою датою вважають першу третину XVI ст.⁵

Кожна з цих пам'яток являє собою велику монументальну ікону*, яка добре розглядається на значній відстані. У зв'язку з цим, а також завдяки атмосферостійкому матеріалу — кераміці — такі рельєфи доцільно було розмішувати у верхніх частинах зовнішніх фасадів міських соборів.

За висловом одного з дослідників давньоруського кахля А. Ф. Філіппова, старицько-дмитровські рельєфи за своїм художнім рівнем «...підносяться до справжнього монументального образотворчого мистецтва; тут кераміка переходить межі тільки декоративного мистецтва»⁶. Привертають увагу пластичні та колористичні властивості цих пам'яток. Особливою майстерністю і довершеністю відзначається поліхромія рельєфів. Слід зазначити, що поліхромія в скульптурі — надто складний художній прийом. Якщо йти шляхом розмальовування окремих елементів скульптурного зображення, то в більшості випадків такий твір перетвориться на примітив, зовсім позбавлений синтезу скульптури з поліхромією. Стародавні майстри італійської майоліки (Лука делла Роббіа та інші) розписували легкоtopкими керамічними барвниками по сирій непрозорій емалі. Після випалювання барвники ставали досить інтенсивними, набирали певної глибини кольорів. При цьому м'яко окреслені кольорові плями добре поєднувалися зі світлотінню рельєфів, які при обмеженій палітрі фарб досить цілком сприймаються у світлоповітряному середовищі.

В усякому разі для митця важливо встановити відповідний розподіл функцій між скульптурними та колористичними засобами: головна частина художнього твору вирішується засобами скульптури, а решта довершується поліхромією. При такому вдалому поєднанні та розподілі функцій і досягається вершина майстерності. Найчастіше такий процес спостерігаємо у фарфоровій дрібній пластинці.

Поєднання скульптури з кольором у старицько-дмитровських пам'ятках досягнуто іншим, досить своєрідним способом. Скульптурний рельєф тут доведено до певної завершеності, а за допомогою поліхромії значно підсилено його виразність. Рельєфні зображення зі світлої гли-

* Наприклад, кожен з дмитровських рельєфів має площу близько 6 м².